

PRIKAZI

Felix Ringel, *Back to the Postindustrial Future. An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City*, Berghahn, New York, Oxford, 2018., 219 str.

Felix Ringel urbani je antropolog i istraživač sa Sveučilišta Durham koji 2018. godine objavljuje svoju prvu knjigu. *Back to the Postindustrial Future: An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City* knjiga je posvećena društvenoj transformaciji koja svoje uporište ima u političkoj i ekonomskoj tranziciji bivših socijalističkih i komunističkih država. Iako bismo prema naslovu možda očekivali studiju postsocijalističke tranzicije koja na primjeru Hoyerswerde – bivšeg istočnonjemačkog grada ili, kako to Ringel kaže, “grada koji se najbrže smanjuje” – pokazuje kako je propao socijalistički modernistički i industrijski projekt izgradnje novog grada i novog čovjeka, Ringel svoju studiju okreće prema agensnosti njezinih stanovnika i “sadašnjosti budućnosti”. U uvodnom dijelu knjige naslovljenom “Introduction: Anthropology and the Future: Notes from a Shrinking Fieldsite”, Ringel navodi kako njegova studija neće donositi nostalgичne uvide o izgubljenoj prošlosti, već će pokušati ocrtati sadašnjost, odnosno temporalnost kojom se ispisiuje budućnost “izgubljenog grada”. U njemu će Ringel propitati što to znači kada čujemo da jedan grad “nema budućnost” te da u njemu “nema budućnosti” nakon sloma političkog i industrijskog konteksta u kojem je nastao i demografskog kolapsa koji mu je uslijedio nakon 1990. godine. U pet cjelina knjige Ringel nas vodi kroz svoja antropološka razmatranja etnografske građe prikupljene tijekom 2008. i 2009. godine u Hoyerswerdi.

Knjiga je snažno određena problematizacijom koncepta temporalnosti koji Ringel razrađuje na tragu Jane Guyer, ekonomske antropologinje i profesorice emerite Sveučilišta Johns Hopkins koja se, u svojem članku iz 2007. godine, bavi odlikama suvremenih oblika temporalnog razmišljanja. Razmatrajući njezine koncepte “nametnutog prezentizma” (suženosti fokusa življenja “na ovaj trenutak sada”) i “fantastičnog futurizma” (budućnosti konceptualizirane isključivo kroz okvir fantazije), Ringel tematizira temporalne režime iskazane u pričama, naracijama i vizualnoj i tekstualnoj građi prikupljenoj u Hoyerswerdi.

Deindustrijalizacija, postindustrijska društva, kriza ujedinjenja Njemačke, postsocijalizam, teme su koje zaokupljaju Felixa Ringela i za koje smatra da ih treba istraživati iz novog antropološkog prezentizma. Onog koji bi prošlost i budućnost stavio u simetričan odnos u sadašnjosti. Odricanje budućnosti i “življenje” u prošlosti pristup je koji ponajviše smeta Felixa Ringela kada se kao istraživači bavimo sadašnjicom. Ringel zbog

toga zahtijeva da se postsocijalistička antropologija rekonceptualizira i eksplicitno posveti pojavama u sadašnjosti koje nisu isključiv odraz procesuiranja prošlih iskustava, već odraz agensnosti usmjerene na budućnost. Zbog zamke koju prošlost kao dominantan interpretativan okvir postavlja postsocijalističkim studijima, studijima tranzicije ili pak "ostaligije" – istočnonjemačkog brenda studija nostalgije, Ringel apelira za unutrašnju revoluciju u ovim antropološkim usmjerenjima, tražeći od njih da razviju fleksibilnost i otvorenost prema novim temporalnim ekonomijama znanja. Tako će reći da je ključni problem ovih poddisciplinarnih pravaca njihova usmjerenost na dva diskurzivna trenutka koja se izražavaju sintagmama: "zabrinutost oko" i "sjećanje na" zbog kojih budućnost kao da ne postoji ili je u najmanju ruku predeterminirana prošlošću.

(Nova) Hoyerswerda, prvi grad na svijetu koji je u potpunosti nastao pedesetih kao socijalistički model-grad izgrađen isključivo od industrijskih zidnih panela, istočnonjemačko "čudo" napredne industrijske građevne tehnologije, propadati počinje neposredno nakon ujedinjenja Njemačke. Obilježen neonacističkom i ultradesnom "društvenom scenom", ksenofobnim i rasističkim ispadima, opterećen slomom industrije i nezaposlenošću kao i snažnim iseljavanjem, taj će grad ranih 1990-ih u njemačkim medijima postati simbolom svega nazadnog, neprilagođenog i lošeg. Osim velikih socijalnih problema koje je s jedne strane uzrokovala snažna deindustrijalizacija u kojoj je hoyerswerdanska industrijska baza u crnoj metalurgiji gotovo garantirala slom lokalne ekonomije nakon 1990-ih, hoyerswerdanske crne dane uzrokovala je i blizina metropolskih centara u koje se iselilo više od 50 000 stanovnika kroz dvadeset godina od ujedinjenja Njemačke. Grad koji napuštaju njegovi stanovnici jer ne mogu u njemu osigurati minimalne stambene, socijalne, obiteljske i osobne standarde, u kojem je narušena infrastrukturna podrška svakodnevnog života, krizu 2008. godine dočekuje kao trenutak definitivnog propadanja.

Upravo je te godine Felix Ringel započeo svoje istraživanje u Hoyerswerdi, gradu koji se suočava sa socijalnim propadanjem, starenjem stanovništva, depopulacijom, fizičkom destrukcijom napuštenih poslovnih, stambenih i industrijskih objekata. Grad koji se "smanjuje" neočekivanom brzinom, čija je demografska stagnacija kao i stagnacija urbanog okoliša u toj mjeri izražena da je utemeljila percepciju Hoyerswerde kao "mrtvog grada". Međutim, Ringel tek tu, na točki koja grad proglašava mrtvim, otvara svoju knjigu novim uvidima. Temeljena na jednoipolgodišnjem životu u Hoyerswerdi, Ringelova knjiga započinje poglavljem "'There Can Only Be One Narrative': Postsocialism, Shrinkage and the Politics of Context in Hoyerswerda" u kojem će, kako sam kaže, trasirati naracije koje egzistenciju njegovih sugovornika čine smislenom unatoč gubitku jasnih orijentira o budućnosti. Drugim riječima, ovo će poglavlje pokazati s kojim se pitanjima o vlastitim životima susreću preostali stanovnici Hoyerswerde i koje odgovore na vlastite probleme iznalaze. Iako kreće od krilatice i zapravo provokacije nastale tijekom umjetničkog participativnog projekta u napuštenom i za demoliranje određenom stambenom bloku, Ringel pokazuje da različiti sugovornici postavljaju različita pitanja i iznalaze različite odgovore na pitanja stagnacije i smanjivanja vlastitoga grada. Za njih ne postoji samo jedan odgovor. Neke su njihove naracije (re)politizirane, neke krajnje depolitizirane, a treće fokus naracija usmjeruju isključivo na svakodnevno, življeno i rutinsko. Zbog toga Ringel koristi dva ključna principa lokalnih tumačenja problema u Hoyerswerdi – jedan koji naturalizira i prihvaća stanje "kao takvo", a drugi koji shvaća promjene kao politički regulirane i protiv kojih se može aktivno djelovati.

Drugo poglavlje, kako kaže njegov naslov “Reasoning about the Past: Temporal Complexity in a City with No Future”, uvodi ideju temporalne kompleksnosti koju Ringel oprimjeruje dvjema etnografskim studijama slučaja – projektima “Protiv zaborava” i “Komemoracija pripada budućnosti”. Ringel će ovim etnografskim primjerima pokazati da se ideje o ulozi prošlosti u sadašnjosti i ideje budućnosti bitno razlikuju ovisno o tome tko je njihov nositelj. Za neke su projekti bili prilika samoviktimizacije i fiksacije na prošlost, a za neke druge, poput primjerice za učenike-sudionike projekata, projekti su iskorišteni kao otvorena, ironijska prilika za kritički komentar hoyerswerdanske sadašnjosti i “demokracije”.

Treće poglavlje “‘Hoyerswerda...?’ – ‘...Once Had a Future!’: Temporal Flexibility and the Politics of the Future” bavi se “evakuacijom bliske budućnosti”. Ono iznosi zanimljive uvide u javne rasprave, polemike i administrativne vizije “bliske budućnosti” iskazane kroz analizu planova urbanog razvoja. To je poglavlje indikativno za razumijevanje lokalne ekonomije znanja i lokalnih politika budućnosti.

Okrenuvši se primjerima koji dosljedno tematiziraju budućnost, Ringel u četvrtom poglavlju “Enforced Futurism/Prescribed Hopes: Affective Politics and Pedagogies of the Future” problematizira “ono-što-još-nije”. U tom će poglavlju istraživati ulogu afekta i njegova odnosa spram budućnosti. Svoje promišljanje temelji na dvama projektima “Mladi imaju viziju” i “Pisma Franziski Linkerhand” kojima se sudionici pozivaju da kreiraju vizualne i književne predloške budućnosti Hoyerswerde. Ove će projekte Ringel sagledati kao svojevrsnu “pedagogiju budućnosti”. Probleme “nametnute nade i namećanja vizije budućnosti” Ringel smatra lokalnom političkom regulacijom proizvodnje i diseminacije nade koja se kao takva trebala iskazati u pozitivno izvedenim reprezentacijama budućnosti. “Propisani optimizam” i afektivno rebrendiranje grada koji će poticati “osjećaj pripadanja” i “zavičajnosti”, naveli su Ringela da o svim projektima promišlja kao o tehnologiji “lažnih nada” i “nametnutog futurizma” koji po svom afektivnom preuveličavanju i nužnosti zamišljanja bolje i idealne budućnosti narušavaju agensnost stanovnika Hoyerswerde u realizaciji one budućnosti koja bi se temeljila na utemeljenoj proradi iskustva sadašnjosti.

Peto i završno poglavlje “Performing the Future: Endurance, Maintenance and Self-Formation in Times of Shrinkage” bavi se time kako su se Ringelovi sugovornici svojim svakodnevnim i aktivnim praksama samooblikovali tijekom vremena koje se doživljavalo kao vrijeme apsolutne stagnacije. Ovo će poglavlje donijeti primjere otpora rušenju stambenih objekata, odbijanja evikcija, apela, borbe za opstanak klubova, sistemskog ali stihijskog, planskog i neplanskog prilagođavanja vremenu stagnacije i “smanjivanja”. Etiku “malih projekata”, kako Ringel naziva tip aktivnosti koje prati i predstavlja u toj cjelini knjige, doživljavamo kao rijedak oblik “bivanja djelatnim” u uvjetima propadanja. Na nizu građanskih inicijativa malih razmjera, osobnih i malih primjera promjena ili kolektivnih akcija anarhističkih grupa, Felix Ringel ispisuje kojim su se praksama otpora i samooblikovanja stanovnici Hoyerswerde ostvarivali u “sadašnjosti” i otvarali spram svoje i hoyerswerdanske budućnosti.

No “prihvatanje budućnosti (takva kakva je)”, kako glasi podnaslov zaključka Ringelove knjige, vratit će nas nažalost na početke knjige i njezine nesretne prognoze o gradu koji nestaje. Po povratku u Hoyerswerdu, nakon zgotovljenog terena, Ringel susreće sta-

nje kojem se sam “nije nadao”. Nastavit će se procesi dramatičnog odljeva stanovništva, uključivo svih mladih kazivača s kojima je surađivao tijekom istraživanja, u gradu zatiče “nove demolirane” prostore starih socijalističkih stambenih blokova, ali i napuštene prostore koje je u Hoyerswerdu donijela neoliberalna kapitalistička renesansa demokracije zapadnog tipa (zatvorene trgovačke centre, ugašene novootvorene restorane). Svoje rad o nadi i budućnosti zato zatvara tako da još jednom promišlja o tome kako pisati o “sadašnjosti budućnosti” za koju mislimo da je nema. I upravo se zbog toga ne moramo pitati zbog čega je ova knjiga važna, odnosno zbog čega je nama, kao antropolozima postsocijalizma, tranzicije, transformacije važna danas u Hrvatskoj. Osim što je ispisa na neobično darovitim stilom, jasnim etnografskim primjerima, briljantnim literarnim talentom, smislom za humor, ali i kritičku analizu, možda je važnije što vrlo hrabro i gotovo zavidnom lakoćom razrađuje antropološke koncepte s kojima se autor u knjizi bori kako bi ovladao nekoherentnošću, izmicanjem, promjenjivošću svojeg istraživačkog polja i predmeta. Ringelova knjiga svoje uporište ima naizgled u istraživanju jedne lokacije, jednog bivšeg istočnonjemačkog grada. No njezina stvarna veličina je u tome što su njezini uvidi zastrašujuće globalni unatoč tome što proizlaze iz lokalnog. Stranicu za stranicom, knjiga *Back to the Postindustrial Future* ispisa priče, prakse, sudbine ljudi koji žive suvremeno postindustrijsko doba u jednom malom i završenom gradu koji nije izbjegao destruktivne aspekte kapitalističke globalizacije. Stoga je i logično da Felix Ringel na samom kraju knjige donosi i najizazovniji zaključak za antropologiju postsocijalizma, po kojem je globalno postindustrijsko preslagivanje možda bilo izazovnije i pogubnije od političkih tranzicija i postsocijalističkih revolucija.

Sanja Potkonjak

Andrea Matošević, *Doći u Pulu, dospjeti u tapiju. Etno-filozofska studija lokalnog fenomena*, Durieux, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2019., 178 str.

Uprkos porastu interesovanja antropologa, historičara, kulturologa i ostalih istraživača iz oblasti humanistike za postsocijalističke gradove u Evropi, ovaj je interes na postjugoslavenskim prostorima još uvek sporadičan i uglavnom usmeren na transformacije urbanog prostora motivisane politikom, neoliberalnom ekonomijom ili njihovim prepletom. Monografija Andree Matoševića *Doći u Pulu, dospjeti u tapiju* dragocen je prilog historiji, antropologiji i fenomenologiji urbanog prostora u jugoistočnoj Evropi. Njegov etnografsko-filozofski ogleđ nudi produbljeno promišljanje o Puli i društvenim, političkim, kulturnim, ekonomskim, pa i meteorološkim okolnostima koje su oblikovale urbani život ovog istarskog grada. Istovremeno, i za razliku od većeg dela naučne produkcije o jugoistočnoevropskim gradovima, ova studija ne bavi se u tolikoj meri promenama koliko se bavi njihovim odsustvom – ovo nije studija o događanju, nego upravo o *nedogađanju*. Knjiga se bavi značenjima i artikulacijama (pulske) tapije – fenomena koji pokriva mnoštvo značenja i pozicioniranja – a svima je zajednički negativni predznak: *odsustvo, manjak, neposedovanje, nedostatnost, nedogađanje, dosada, ravnodušnost, usamljenost*.

Turcizam *tapija* u Puli za nekoliko posljednjih generacija Puležanki i Puležana ima sasvim posebno značenje i predstavlja jedinstvenu i definišuću odliku pulskog urbanog identiteta. Ova reč se u specifičnom pulskom kontekstu javlja kao imenica, glagol ili pridev, a manifestuje se “kao duh, ritam ili određena mogućnost kvalitete života u gradu” (str. 13), ali i kao “pravo slojevito *znanje*” (str. 16). Važna karakteristika tapije jeste njena usmenost – ona se pre svega koristi u govoru, a može se i podrazumevati: “njome se može opisivati, karakterizirati i ironizirati” (str. 38), i najčešće izmiče kodifikaciji u pisanim tekstovima. Matošević ovom fenomenu metodološki pristupa iz različitih perspektiva – posmatranjem s učestvovanjem, kroz intervjue sa stanovnicima i posetiocima Pule, a tapiju pre svega razume kao teorijski problem. Ovakav pristup nadopunjen je suptilnom analizom liminalnosti urbanog prostora i temporalnih režima definisanih prisustvom industrije, vojske i turizma u gradu.

U prvom poglavlju ovog etnografsko-filozofskog traktata (“Doći u Pulu, dospjeti u tapiju: Etnografija imponderabilije grada”) autor nam nudi uvid u fenomenologiju pulske tapije. Začetak kodifikacije grada kao tapije locira u pogledima na Pulu njenih privremenih stanovnika poput Jamesa Joycea i Ivana Cankara, koji su je videli kao “mjesto Bogu iza leđa” i “pomorski Sibir” (Joyce); “dosadno mjesto”, grad “napušten, od Boga i od ljudi zaboravljen” (Cankar), a percepciju grada prati sve do zapisa Paola Pasolinija, koji Istru opisuje kao “golu”, “punu samoća koje podsjećaju na afričke”, a more u Puli kao “prazno”. Matošević ističe da je polje popularne kulture jedan od najvažnijih domena u kojima se koristi termin *tapija*. Kroz etnografske uvide u stavove i ponašanje “pulske publike” Matošević osvetljava generacijske razlike u značenju i upotrebi pojma *tapija*: dok se kod mladih generacija, rođenih oko 2000. godine, ona vezuje prvenstveno za dosadu i dosađivanje, kod nešto starijih generacija, rođenih šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, tapija je sredstvo izražavanja kritike i stava o kulturnim afinitetima i ukusu, koji implicira i superiornu različitost. Još jedan značenjski aspekt tapije jeste vremenski, pa i prostorni, i suštinski povezan sa cikličnim doživljavanjem vremena na koje prvenstveno utiče turizam kao sve dominantnija privredna grana u Puli. U ovom kontekstu tapija označava odsustvo ljudi iz praznog prostora, zimsku ispražnjenost tih prostora, te sa tom prazninom gusto isprepletano osećanje “pulske dosade”.

Vezi između tapije i dosade posvećeno je drugo poglavlje (“Dosada ili zijeve grada”). Na tu vezu ukazuje ambivalentnost dosade i činjenica da ona, kao ni tapija, nije jednoznačno negativan pojam, već može imati i kreativni aspekt i predstavljati mogućnost, potencijal. I tapija i dosada, kako ističe autor, nikada nisu “općeprihvaćeno ‘objektivno’ stanje stvari”, već prvenstveno “‘interpretacijska kategorija’ [...], koja se ogleda i artikulira u odnosu na očekivanja, nadanja i želje” (str. 104).

Treće poglavlje (“O dominantnim artikulacijama i dosezima tapije”) bavi se interpretacijom tapije u projektnoj prijavi “Pula+2020” za evropsku prestonicu kulture. U ovom je projektnom predlogu tapija predstavljena kao jedan od glavnih problema grada i odraz “građanske pasivnosti, toksičnih narativa i militariziranih nasilnih rješenja” (str. 121), dok se negira njen “ludički, razlikovni, proizvoljni, zaigrani, klasni, a napose i dokoličarski aspekt” (str. 134). Autor u ovom poglavlju tapiju povezuje s konceptom otuđenja, stanjem “u kojemu se čovjek ne osjeća dijelom jedne šire zajednice” i koje je ujedno “i poziv na radikalnu transformaciju općih društvenih odnosa” (str. 131).

U svojoj sažetoj i konciznoj, ali interpretacijski izuzetno bogatoj raspravi o tapiji, koju odlikuje erudicija i intelektualna širina, Andrea Matošević nam razotkriva ovaj kompleksni i višeslojni fenomen vodeći nas kroz gusto isprepletanu mrežu značenja i tumačenja. Mada se bavi specifičnim i lokalnim fenomenom vezanim za urbani kontekst Pule, relevantnost i domet ove studije daleko prevazilaze taj lokalni kontekst. Ona se dotiče raznovrsnih pitanja koja su u fokusu studija postsocijalizma, urbanih studija, semiotike i filozofije. Knjiga govori o Puli i temelji se na etnografskom materijalu prikupljenom u tom gradu, ali se istovremeno bavi filozofijom vremena, historijom evropskih periferija, liminalnošću urbanih prostora, osvetljavajući tapiju kao fenomen koji se pre svega artikuliše u sferi usmenog, nagoveštaja i podrazumevanja, izmičući komodifikaciji i olakom semantičkom fiksiranju. Upravo ova nefiksiranost i ambivalentnost tapije razotkriva njen utopijski karakter i otvara nove horizonte za mobilizaciju, identifikaciju i (samo)percepciju grada i njegovih stanovnika.

Tanja Petrović

Ajla Demiragić, *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2018., 260 str.

Kako se obično reprezentira rat? Kako se to čini u književnosti? Ko su obično protagonisti ratnih priča i kakve vrste iskustava su u fokusu? Kakav je odnos između dominantnih reprezentacija rata i društvene zbilje? Šta je to žensko ratno pismo? Kako književnost može doprinijeti sistemskom mišljenju rata i emancipacijskoj društvenoj promjeni? Ovo su samo neka od pitanja koja su u srži knjige *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica* autorice Ajle Demiragić, objavljene 2018. godine u ediciji Biblioteke Nova etnografija Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Prema autorici, dva su temeljna cilja ove studije: teorijski odrediti koncept ženskog ratnog pisma, te kroz dobijeni teorijski okvir analizirati odabrane ratne priče bosanskohercegovačkih spisateljica u svjetlu njihovog odnosa prema narativima koje autorica označava kao "veliku ratnu priču". Sintagmu "žensko ratno pismo" autorica koristi u konceptualnim okvirima koje je razvila Hélène Cixous za tekstove (odnosno njihova značenja) gdje se rat tematizira i reprezentira "izvan binarne, androcentrične logike i izvan općeprihvaćenih znanja o ratu i miru, kao i dominantnih etnonacionalističkih uklona i dualne ratne/antiratne logike" (str. 46). Promatrajući književnost kao onu koja je, s jedne strane, jedan od značajnih medija promocije i perpetuiranja "velike ratne priče", Demiragić pod uticajem prvenstveno feminističkih poststrukturalističkih teorija ističe također njene potencijale destabiliziranja zvaničnih i homogenih narativa o ratu, te potencijale sukreiranja društvene promjene, s druge strane. U širem smislu, dakle, ovo je naučno rijetki pokušaj mišljenja rata, situiranog i angažiranog traganja za književnošću koja bi mogla biti značajan činilac mirovnih procesa (shvaćenih kao društvena transformacija).

Iako u načelu zasnovana na vrlo prostoj i jasnoj strukturi prikaza argumenta, ovo je izrazito slojevita knjiga. Ona obiluje brojnim metodološkim i konceptualnim određenji-

ma raspoređenim između različitih poglavlja knjige kroz koja nas autorica vješto i jasno vodi. Kako bi rasvijetlila načine pisanja o ratu pojedinih bosanskohercegovačkih spisateljica, pored književnih teorija, posebno feminističkih, autorica ulazi u dijalog sa brojnim sociološkim, antropološkim i kulturalnim teorijama. Nakon "Uvoda", redaju se teorijski iznimno plodna poglavlja knjige. U dijalogu sa brojnim autorima i autoricama koji promišljaju fenomen rata, njegovu ideološku i rodnu dimenziju, autorica elaborira osnovne karakteristike "velike ratne priče" – legitimizirajućeg diskursa rata i utemeljujuće priče – koja je sposobna da utiče na poslijeratnu zbilju, s jedne strane, i kontranarativa rata koji, dolazeći često sa margine, podrivaju i dovode u pitanje kako dominantnu ratnu diskurzivnu matricu tako i njenu neminovnost, s druge strane. Ovo predstavlja i glavnu podjelu – sučeljavanje koje nosi cjelokupnu strukturu knjige. Nakon zasebnog konceptualnog određenja feminističkog i rodnog doprinosa u obratu načina mišljenja i proučavanja rata, čije premise se koriste u ovoj knjizi, autorica sučeljava osnovne karakteristike ratne književnosti koncipirane kao književnost bojišnice i karakteristike ženskog ratnog pisma. I dok je kroz istoriju književnost bojišnice većinom predstavljala funkcionalnu formu popularne književnosti koja tematizira skoro isključivo traumatsko iskustvo vojnika i njegovo herojstvo, žensko ratno pismo podrazumijeva reprezentacije utišanih, marginaliziranih, često, ali ne samo, glasova ženskog iskustva rata koji se kritički odnose prema "velikoj ratnoj priči" i njenim osnovnim postavkama. Žensko ratno pismo podriva "veliku ratnu priču", kako njen sadržaj tako i samu logiku rata. Ono prodire u utišane i skrivene domene rata, nudi nova značenja poznatih situacija, drugačije modele djelovanja.

U nastojanju da definira žensko ratno pismo, koristeći se feminističkom kritikom kao praksom radikalnog preispitivanja višestrukih pretpostavki subjekta znanja, autorica nas vodi prema jednom od centralnih pitanja ove knjige: "kako se smještanjem/propuštanjem ženskih glasova – tradicionalno mišljenih kao 'drugost' rata i pozicioniranih kao glasovi iz pozadine (iza bojišnice) – u polje dobro kontrolirane, i u maskulinističkoj formi očuvane, *ratne priče* i žanrovski predefiniраних narativnih strategija, u eri tzv. postmodernih ratova, zapravo demistificiraju krute, jednoobrazne slike rata, kao i rodne i druge identitarne i/ili kolektivne uloge neophodne za pokretanje i vođenje ratova" (str. 50)? Vodeći se prethodnom analizom karakteristika "velike ratne priče" i kontranarativa rata, Demiragić razvija iznimno vrijedan analitički okvir koji integrira književnu analizu s teorijama kulturnog pamćenja i koji pokazuje prevazilaženje tradicionalnih binarnosti ratnog pisma kroz kontranarative ženske ratne priče. Tako, na primjer, umjesto "mi" protiv "njih" nalazimo negaciju binarne opozicije, umjesto snažne moralne osude, njen izostanak, sumnju i nepristajanje na jednu istinu, umjesto mitologizirajućih objašnjenja konflikta, viđenje konflikta kao kontinuiranog stanja i sl.

Konačno, u zadnjem poglavlju knjige kroz ovaj analitički okvir interpretiraju se prozna djela Alme Lazarevske, Dragane Tomašević-Karahasan, Sanje Babić-Đulvat, Cecilije Toskić, Ljubice Žikić, Šejle Šehabović, Safete Obhodaš i Marsele Šunjić. Kroz tekstove ovih bosanskohercegovičkih spisateljica progovara se o onome što nikad ili skoro nikad nije dio "velike ratne priče" ili ako jeste, nema ista značenja: rastancima i odlascima iz opkoljenog grada, dosadi u ratu, značaju prijeratnih predmeta, objekata koji ratom dobivaju nova značenja, rutinama normalnog života, značaju ljudske brige, raspadanju brakova i disintegracijama porodica, značaju prijeratnog života za ratni život. U čitanju odabranih tekstova o ratu u Bosni i Hercegovini, nastalih tokom rata i u ranom poslijeratnom

periodu, Demiragić posebno traga za prevazilaženjem tradicionalnih binarnosti ratnog pisma, specifičnostima bosanskohercegovačkog ženskog ratnog pisma, autentičnim odgovorima ovih spisateljica na temu rata/ovanja i sl. U autoričnoj interpretaciji, priče ukazuju na paradokse rata i odsutnost (ratnog) smisla. Rat je predstavljen kao naporna svakodnevnica u kojoj ljudi ginu slučajno, a ne junačkom smrću. U pozadini priča nije pokušaj objašnjenja rata ili pak velika ratna priča. O njemu ili bilo čemu ne govori se iz pozicije vlastite ili tuđe etničke pripadnosti. Žene nisu prikazane kroz stereotipnu figuru žrtve, muškarci nisu prikazani kroz figuru vojnika, već u najvećoj mjeri kao civili nespособni da zaštite porodicu. Svi oni zajedno žude i sanjare za nečim. Značaj prijeratnog života je velik, te u svakoj priči postoji veza između prijeratnog i ratnog života. Ta veza, sjećanje na karakteristike prijeratnog života koje se opire zaboravu unatoč dominantnim politikama amnezije, uz prethodne karakteristike, situira žensko ratno pismo u polje izgradnje politika nade. Polazeći od potencijala književnosti, kao spremnika pamćenja, da se transformiše u medij kulturnog pamćenja, autorica zagovara masovnijiu recepciju ženskog ratnog pisma, te potom njegovu inkorporaciju i učešće u kreiranju alternativnog kulturnog pamćenja na ratove na prostoru Bosne i Hercegovine.

Doprinos studije književnoj teoriji neupitan je. Spajajući subverzivni potencijal ženskog pisma i heterogenost ratnog pisma, a u opoziciji prema "velikoj ratnoj priči", autorica tvori i teorijski određuje koncept ženskog ratnog pisma. Uvidi u ratnu zbilju koju nam donosi analiza odabranih priloga ženskog ratnog pisma u Bosni i Hercegovini nisu (samo) nova znanja o ratu koja bi bila nadgradnja postojećih i dodatna perspektiva. Oni podrivaju operativnu matricu rata, militarizovanu sadašnjost, načine kako mislimo o ratu, pa čak i kako ga se sjećamo. U tom smislu, studija je radikalni poziv za preispitivanjem toga kako mislimo rat i mir i kako društvene i humanističke nauke suučestvuju u perpetuiranju velike ratne priče i poslijeratne zbilje. Ne manje bitno, primjer je da je drugačije (pisanje) moguće! Teorijski situirana u čvorište feminističko-komparatističkih studija i mirovnih studija književnosti, ova studija je značajan doprinos afirmaciji oba naučna polja, te generalno bitan doprinos interdisciplinarnom pristupu književnosti.

Kao rijetki vid naučnog promišljanja fenomena rata, relevantnost studije zasigurno prevazilazi književnu teoriju. Za bilo koga ko se bavi istraživanjima rata, kulturnog pamćenja, mirovnim studijama, te sveukupno potragom za novim epistemologijama i emancipacijskim politikama, knjiga je ne samo osnažujući poticaj rada u tom smjeru već i pregled bitnih koncepata i relevantne literature. Tematizirajući ulogu svakodnevnice (i one ratne i mirnodopske) u odabranoj književnoj reprezentaciji rata, ova studija, uz prije navedene naučne doprinose, značajna je i za antropologiju. Stoga će, posebno za one koji se bave ratom i nasiljem, naročito vrijedno biti zadnje poglavlje knjige u kojem se analiziraju djela prije spomenutih spisateljica. Ono što bi ipak za antropologiju moglo biti dodatno važno jeste pitanje "gradacije" ili bolje reći kombinacije, gdje bi od značaja bile i one priče koje kombinuju elemente velike ratne priče i kontranarative rata, koje su kontradiktorne (kao i sami ljudi), a kojih je obično u društvu i najviše. Istom logikom, bilo bi zanimljivo u perspektivi primijeniti autoričin analitički aparat i na neke od recentnijih književnih djela koja tematiziraju rat kako bi se vidjelo gdje i na koje tačno načine postoje odstupanja i podudaranja sa karakteristikama velike ratne priče i kontranarativa rata.

Nejra Nuna Čengić

Azra Hromadžić, *Samo Bosne nema*, XX vek, Beograd, 2017., 294 str.

Knjiga *Samo Bosne nema* je studija utemeljena na dubinskom etnografskom istraživanju refleksije projekata izgradnje mira i stvaranja države na svakodnevni život ljudi – napose mladih ljudi – koji žive u Bosni i Hercegovini. Riječ je o prilagođenom prijevodu knjige *Citizens of an Empty Nation*, koja je u izdanju Sveučilišta u Pennsylvaniji objavljena 2015. godine. Važno je, na početku, naglasiti kako su spoznaje i zaključci izneseni u knjizi zasnovani na podacima prikupljenima prije gotovo petnaest godina. Značajke onih sfera društvenog i političkog života u Bosni i Hercegovini na koje se autorica u knjizi usredotočila do danas su se nesumnjivo izmijenile. Knjiga, stoga, može poslužiti kao svojevrsno svjedočanstvo promjena koje su se početkom 2000-ih događale u poslijeratnoj državi, ali i kao poticaj nekim novim istraživačkim pothvatima sa sličnim fokusom.

Središnje lokacije autoričina terenskog istraživanja su grad Mostar, odnosno Stara gimnazija. Izbor tog etnički podijeljenog grada i njegove gimnazije povezan je djelomično s autoričinom osobnom poviješću, ali i s gledištem da funkcioniranje društvenopolitičkog života u Mostaru i gimnaziji može poslužiti kao simbol stanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini koje, snažno obilježeno “etnonacionalnom politikom, kulturnim fundamentalizmom te etnizacijom svakodnevnog života” (str. 269), perpetuira “praznu državu” koja mlade ljude tjera od sebe.

U prvome dijelu knjige autorica se bavi procesima (re)integracije, odnosno formiranja etnički mješovite škole u mostarskoj gimnaziji. Riječ je o procesima koji su bili potaknuti širim nastojanjima međunarodne zajednice na izgradnji mira u Bosni i Hercegovini. U kontekstu toga, spomenuta je integracija imala služiti kao dokaz da predstavnici različitih etničkih zajednica u toj državi mogu živjeti i djelovati zajedno. Međutim, osvrta na tenzije koje su se događale tijekom dugih pregovora predstavnika međunarodne zajednice, lokalne politike i škole o tome kako će se integracija provesti kao i činjenica da je škola, na koncu, objedinjena samo administrativno (nastava se u vrijeme istraživanja odvijala po zasebnim programima za bošnjačke i hrvatske učenike, u različito označenim učionicama za pripadnike tih dviju zajednica, profesori su u zbornici sjedili grupirani po etničkoj pripadnosti, dnevnicu za te dvije grupe učenika bili su različite boje itd.) i više nego jasno upućuju na to da je na djelu kontinuirano prisutna međuigra između integracije i segregacije. Stoga je autorica osobit naglasak stavila na paradoks da su predstavnici međunarodne zajednice, iako su snažno promovirali i zalagali se za (punu) integraciju, na koncu i sami prihvatili politiku segregacije. To je školu, autoričinim riječima, učinilo javnim poprištem susreta i sukoba dviju vizija Bosne i Hercegovine u kojoj se stvaraju “prazni heterogeni prostori” (str. 44). Izvrsno to ilustrira suvremeno opremljena učionica iz informatike koja je zjapila prazna jer je zazor od miješanja bošnjačkih i hrvatskih učenika na nastavi informatike nadvladao želju i potrebu za stjecanjem novih znanja. U integriranoj školi, kako svjedoče autoričini gusti opisi školskih prostora i komunikacije koja se u njima odvija, mjesta “stvarnog” susretanja među bošnjačkim i hrvatskim učenicima u gimnaziji gotovo da i nema. Jedini je izuzetak, svojevrsno mjesto otpora toj naglašenoj separaciji, autorica pronašla u nusprostoriji na čiju potencijalnu problematičnost (s gledišta integracije/segregacije) prije spomenute mukotrpne rasprave vjerojatno nisu ni računale: u školskom

zahodu. U izvrsno napisanoj “etnografiji toaleta” autorica opisuje svoje slučajno otkriće i doživljava u zahodu kao jedinom gimnazijskom mjestu spontane komunikacije između učenika različite etničke pripadnosti. Predstavlja ga kao “subverzivno, eksperimentalno, rizično i zabavno” (str. 140) mjesto “miješanja” u kojemu bošnjački i hrvatski učenici sudjelujući zajedno u zabranjenoj aktivnosti – pušenju – razgovaraju, udvaraju si i eksperimentiraju identitetom. Iako praksa miješanja u školskom zahodu ne stvara dugotrajniji osjećaj zajedništva među bošnjačkom i hrvatskom djecom, i kao takva, naglašava autorica, osigurava barem minimalnu dozu upoznavanja Drugoga.

Nastavno na cjelinu o integraciji škole, u drugome dijelu knjige Hromadžić širi analitički vidokrug te se usredotočuje na značenja koja pojmovi narod i nacionalnost te država i državnost imaju za mlade u Bosni i Hercegovini. Na temelju analize diskursa ističe kako pojam naroda u Bosni i Hercegovini egzistira i kao etnička i kao transetnička kategorija. U prvom se slučaju razaznaje kao temeljno sredstvo identifikacije kojoj su politička i nacionalna pripadnost jedine vodilje. Takva je identifikacija, zajedno s općom politikom “nemiješanja” kakva prevladava u poslijeratnom razdoblju, ističe autorica, posljedično dovela do rasapa multietničkih zajednica u Bosni i Hercegovini, odnosno do otuđenosti mnogih mladih od države u kojoj žive i od njezinih institucija, to jest do “pražnjenja Bosne i Hercegovine” od njezinih mladih građana (str. 188). S druge pak strane, autoričini terenski zapisi jasno sugeriraju da se u diskursu ljudi s kojima je razgovarala narod povremeno razotkriva i kao transetnička kategorija. Riječ je o diskursima kojima se nadilaze etničke podjele, a inkluzivni se karakter razaznaje u pozivanju na zajednički mentalitet, u izbjegavanju osjetljivih tema, izražavanju nezadovoljstva lokalnom politikom koja kontinuirano hrani društveno i ekonomsko propadanje svakodnevnog života stanovnika države. U središnjem dijelu druge cjeline Hromadžić se bavi problemima aktera međuetničkog miješanja (brakovi, veze) onih ljudi koji, zbog nepostojanja prostora za transetničku identifikaciju, postaju “nevidljivi”, društveno i politički marginalizirani “antigradani”. Završno je poglavlje posvećeno problemu korupcije te manjka odgovornosti i transparentnosti u djelovanju političkih elita. Na razgranatost spomenutog problema, to jest na ukotvljenost korupcije u različite sfere društva autorica upozorava navođenjem niza situacija kojima su svjedočili ili u njima sudjelovali neki od njezinih sugovornika. Sve to, ističe, pridonosi otuđenosti mladih ljudi od države u kojoj žive, odnosno rezignaciji i cinizmu njihova pogleda u budućnost etnički podijeljene i korumpirane države, što možda najbolje oprimjeruje natpis nepoznatog autora zabilježen u Bihaću 2014. godine: “Tužno je što živimo u državi u kojoj je najveći uspjeh otići iz nje” (str. 261–262).

Godine 2012., šest godina po završetku glavnog dijela istraživanja, autorica je ponovno posjetila mostarsku gimnaziju. Dojmove toga susreta iznijela je u zaključnom dijelu knjige podcrtavajući još jednom širu problematiku posljedica intervencija međunarodne zajednice na izgradnji mira u Bosni i Hercegovini, a koje su svoj zaseban trag ostavile i u funkcioniranju jedne institucije, škole. Ustanovila je da se u gimnaziji u međuvremenu dogodio niz pozitivnih promjena (primjerice, da nastavnici i učenici iz različitih etničkih grupa mnogo više komuniciraju, da je napokon u punom smislu profunkcionirala učionica informatike te da je prvi put nakon početka rata u Mostaru zajednički pohađaju Bošnjaci i Hrvati i sl.), ali i da je praksa “miješanja” uz pušenje u školskom zahodu još uvijek živa te da, zbog spontanosti komunikacije koja se tamo događa, neki učenici zahod i dalje smatraju “jedinim normalnim mjestom u školi” (str. 268). Iako ističe da

promjene koje se događaju u školi ostaju unutar nje, odnosno da politika miješanja i pomirbe ne nalazi snažnijeg zamaha u širem društvenopolitičkom životu Bosne i Hercegovine, knjiga završava suzdržanim optimizmom izraženim riječima jednoga od njezinih sugovornika: “Ali sačekaj [...] narod će se dići.” Taj narod su i oni mladi ljudi koji progovaraju iz ove etnografije, a u kojima je autorica prepoznala “aktivne agense koji pokušavaju da manipulišu, manje ili više uspješno, svojim prostorom i svojim ulogama u stalno promjenjivom, moralno zbunjujućem i nacionalizmu sklonom kontekstu koji su stvorili nedavni rat i međunarodna intervencija” (str. 261).

Knjiga *Samo Bosne nema* neizmjereno je zanimljivo, životnošću ispunjeno i znanstveno utemeljeno etnografsko djelo koje će svoje čitatelje nesumnjivo pronaći ne samo među studentima i znanstvenicima iz društveno-humanističkih područja već i među svima onima – napose na prostorima bivše Jugoslavije – koji zagovaraju, riječima autorinih sugovornika, pobjedu “normalnog života” nad “podjelom u glavama”.

Ana-Marija Vukušić

Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe, Marijeta Rajković Iveta, Petra Kelemen and Drago Župarić-Iljić, eds., Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, FF-press, Zagreb, 2018, 252 pp.

Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe presents itself to the reader – the scholarly and the curious layperson, respectfully – as a collection of enticing texts that critically examine almost every point of discussion within contemporary migration studies. While the gaze is sharply pointed towards Southeastern Europe, the authors – whose research studies are presented here – have managed to reassure us just how (g)localized global migration trends truly are. Issues covered include: the available data being dependent on socio-political histories; the homogenization of the global migrant population through technocratic statistical categories and how everyday discourse on migrants reshapes itself in diachrony; the deterritorialization of culture and the uprootedness of neither-here-nor-there transnational migrants; the pressure that gender roles and conventions of love face when put in the context of cross-border marriages; the various forms that actors’ resistance and agency take when challenged by the criminalization-humanitarianism nexus; how non-nationals can prove to be a litmus paper for the availability of public services such as healthcare; the symbolic (under-)representation of voices in migration; what the post-migration destinies of highly skilled immigrants can tell us about the host country; how maintaining local religiosity helps in sustaining identity and the importance of social ties for the successful integration of refugees.

The edited volume is divided into four thematic sections: “Statistics, Patterns and Policies”, “Narratives and Experiences”, “Refugees and Asylum: Regimes, Borders and Responses”, and “Mobility, Post-Migration and Integration”.

The first thematic section starts with the chapter: “Improving the Comparability of International Migration Statistics: The Case of South-East Europe”. Here, the authors attempt to shine light on characteristics of the data that lay down obstacles to the cross-national comparability of data between eight countries (Austria, Bulgaria, Hungary, Italy, Romania, Serbia, Slovakia and Slovenia). Having identified issues such as the differing comparability of administrative data, a comparability that depends on: states’ definitions of immigrant and emigrant populations and on the availability of data sources; the coverage of foreign nationals in population registers; the general underestimating of emigration; and barriers to the collection of immigration data; Sanja Cukut Krilić, Duška Knežević Hočevar and Simona Zavratnik reflect on the conditions that socio-political contexts impose on migration statistics. They remember that the question of “[w]ho is counted as legitimate resident of a certain nation-state, and what does residence mean” (p. 23) is directly connected to the choice of an *ius soli* or an *ius sanguinis* principle of building national identity. This is key to understanding how migration statistics can lead people astray. The choice of either principle steers the process of defining who is a foreigner where, therein masking lived experiences and the different backgrounds of immigrant populations. As a consequence of all the aforementioned points, the authors advocate for “a reliable repository of migration statistics” (p. 25). They view this not only as a means of improving general data comparability for research purposes, but also see in it the potential to tackle the spread of fake migration news often used in populist rhetoric.

The impact that nation-building principles have on categorizing migrants continues in Damir Josipović’s paper “The Problem and Controversy of ‘Generations’: ‘Migration Experience’ as an Analytical Framework”. It challenges the analytical use of the category of migrant generations, as well as the conventional classification between voluntary and forced migration. Namely, “[h]ow, for instance, to speak of a ‘migrant of the second or third generation’, who never had a migration experience?” (p. 38). Josipović rightfully reminds the reader of the banal fact that all countries result from migration processes, and of how the progression of the long summer of migration (and, I add, the political reactions to it, which are still unfolding) made the world witness to the forgetfulness of humankind, as manifest in the differentiated treatment of “old” and new migrants.

Miroslava Lukić Krstanović, in her paper “Use of Migration Terms in Public Discourse: Example of Serbia in the Last Hundred Years” deals with the question of the public appropriation of migration terms, with a stress placed on external migrations and their associated terminology. The importance of the scientific community’s reflections on this problem should not be overlooked, as several years of increasing pressure on the Western Balkans’ migration (and reception) infrastructure have had an impact on the region’s sociolinguistic tissue as well. Namely, when people use the term “migrant” in everyday conversations, it is not difficult to guess what the assumed migrant looks like. Yet, Lukić Krstanović provides a thorough view of the changes that conceptualizations of migrants went through from the 1920s onwards, considering the public’s interaction with migration trends, as well as political circumstances and linguistic signifiers connected with them. Following her analysis through the constructed conceptual framework – in which “[t]he vertical column contains the bearers and authorities on shaping terminologies in public discourse [... and t]he horizontal column has three categories: norms

as legal regulators, paradigms as exemplary forms, and symbols as association codes" (p. 50) – the author suggests a need for the academic challenging of migration terms that do not serve migrants, their experiences and identities, for these terms serve changing political interests.

In the second section, attention moves away from statistics and towards the narratives and experiences of those who choose to migrate, but also of those who choose to stay and/or remigrate. Marija Brujić in her work "A Transnational Triangle: Representations of the EU and Serbia in the Narratives of Bosnian Serbs Living in Graz", introduces us to a sense of belonging constructed by means of understanding and sharing cultural representations. Her uncovering of the attitudes that this specific migrant population has towards the EU reflects the multiplicity present in their diasporic connections. While objective in their remarks about the advantages Serbian youth could gain from Serbia's accession to the EU, the informants' answers give away how the colonial discourse of the Western Balkans protrudes from macro-perspectives and the analysis of centre-periphery relations into the migrants' symbolic world. Their position is all the more interesting as they participate in the privileges stemming from their immigrating to Austria as much as they share the worries of their (historical) homeland's nationals.

In "Narratives about Migratory Experiences and Homeland among the Albanians from the Republic of Macedonia", Ivaylo Markov interviewed Muslim Albanians aged from 18 to 75, who all share the experience of "*gurbet*" – temporary work abroad as a means to earn more money for their family who live back home in Macedonia. "[R]emittances enable wives and children left behind to live in much better conditions than their neighbours who could not rely on such resources. At the same time, this is also a less expensive option than taking the family abroad, a process which would incur higher expenses [...]" (pp. 96–97). Though informants' vague sense of belonging is present here as well, what struck me by surprise was the clarity of the ways in which gender roles serve as a guide for migrants' roles and how they are equally challenged by the lived experiences of migrants. Some shared their rejection of the idea of a family migration as resulting from a fear of losing their cultural identity. Others, having felt the absence of the father and aware of the difficult position that wives left behind faced in the patrilocal home, accepted the practice. Though Markov approaches this generational change in terms of the changing perception of home, what is left unanswered is how patriarchal views of man's role in the family and their reflection in migration trends can actually serve to make changes to the family structure and migration practices.

Mina Hristova tackles a different problem in her paper "Should I Stay or Should I go?: Migration Patterns of Macedonia's Young People". Discussing the increasing trend of dual citizenship among Macedonian youth who are applying for Bulgarian citizenship so as to gain a chance to work in the EU, one of her interlocutor's lines of reasoning sticks out as an umbrella term for the various motives: "*da se spasis*" (to save yourself) (p. 113). I wish to stress the word "chance" in the previous sentence as Hristova notes that "[a]lmost none of [her] interlocutors expressed any desire to live or work in Bulgaria" (p. 117). While on the macropolitical level, the Republic of North Macedonia fears that this trend is part of a project to create a Bulgarian minority that could mobilize political projects, from the presented microsocial perspective it becomes clear that the "new Bul-

garians” approach this formal identity in a pragmatic way: just in case they need to save themselves.

Carolyn Leutloff-Grandits’ paper “Cross-Border Marriages between Residents of South Kosovo and Western Europe: Discourses, Aspirations and Realities” also challenges the conventional critique of the marital “golden cage” and the hypocrisy of the romanticist ideal of love. Namely, cross-border marriages account for nearly half of registered marriages in Kosovo’s Opoja region, yet host societies are making the practice harder and harder to accomplish as there is a fear of the insufficient integration of these couples, as well as a presupposition that marriages are not arranged voluntarily or out of love. “Although ‘love’ is valued as the supreme reason for marriage in Western European states, this also means that immigration states do not accept ‘love’ as sufficient for a cross-border marriage [...]” (p. 127). The experience of the women of Opoja shows us that the process of family counselling concerning the choice of marriage partner, can be the key to finding a prospective candidate. Yet gender roles – of the country of origin and receiving country respectively – are a feature that challenges married migrants, both men and women.

The third section provides three different perspectives on the topic of involuntary migration. Marijana Hameršak and Iva Pleše, in their work “In the Shadow of the Transit Spectacle”, break down the mechanisms that, once revealed, show how the Balkan route of 2015 can in fact be seen as a form of mobile detention, instead of its dominant portrayal as a humane corridor. From the “spectacle of statistics” (p. 146) to the transformation of a transit camp into one of detention and ethnic profiling, the research shows how the accent placed on the portrayal of the corridor and its transit stops – as humane – resulted in the neglect of its dehumanizing dimensions. The research also challenges conventional views on forms of resistance: could waiting (or even asking for asylum) be seen as protest?

In their paper “Migrants/Refugees in Slovene Healthcare: Many Open Questions and Some Possible Answers”, Uršula Lipovec Čebren and Sara Pistotnik uncover the Catch-22 of the Slovene healthcare system in relation to refugees. The poor availability of healthcare to those who do not have adequate access to its compulsory form is all too easily reminiscent of the phrase the “war on the poor”, while some of the other barriers to accessing healthcare are arbitrary interpretations of legal provisions and a lack of skilled intercultural mediators. Though the critique of the Slovene authorities and their “not (fully) acknowledg[ing] the increasing number of residents who have limited access to the healthcare system” (p. 174) seemed too lenient, the authors did offer their take on possible solutions to the problems identified.

Marta Stojić Mitrović, in her work “‘Managing’ the Polyphony: The Discourse of Fraud and Epistocracy in the Context of Migration”, builds upon Liisa Malkki’s definition of voice (p. 183) while raising the socio-epistemological question of the legitimacy that migrants’ voices have in representing themselves and their experiences. Fake asylum seekers, bogus refugees, unwanted economic migrants, fake economic migrants, asylum shopping – all serve as disqualifiers of authenticity through which, as Stojić Mitrović puts it nicely, “[migrants] are not only silenced initially and turned into objects of talk, but also any future attempt to present their own voice [...] will be covered with this

additional layer of meaning – *even as subjects they cannot be trusted*” (p. 185). The paper concisely describes the ways in which epistemic paternalism comes to life, as it subtly shows us the cognitive side to the omnipresent risk society.

The last thematic section starts off with Jasna Čapo's paper “Economic Activities and Agency of ‘Love-Driven’ International Migrants in the City of Zagreb”, in which the author analyses how the agency of highly skilled immigrants is dwarfed in the capital of predominantly emigrating Croatia. Čapo introduces the term “love-driven mobility” (p. 195), as the interlocutors' primary motivation to migrate was relationship based. This research stands out not only because of the focus on lifestyle migration. It re-evaluates the seemingly privileged position of transnational migrants with large amounts of social capital, in part through the evident resonating of local struggles with the immigrants. After all: “Red tape, nepotism instead of favouring knowledge and competence, lack of competitiveness and support of innovation, administrative hurdles, high taxes and similar are not just anecdotal complaints by international migrants; they are systemic structural problems pinpointed (identified) in World Bank reports and recommendations” (p. 207).

Petko Hristov and Violeta Periklieva present their research on two case studies dealing with the relationship between local religiosity, identity and migration in the paper “Local Religiosity in the Context of Migration: The Cases of the Greek Catholics from Žumberak in Croatia and the Orthodox Christian Serbs in Eastern Serbia”. This multi-sited ethnography was able to show how local religiosity adapts to changing times in different settings, through its attempt to preserve its role as the keeper of tradition, local identity in the world of the Other, and community cohesion.

The last paper of the edited volume is “Interaction as a Key Connective Tissue of Refugee Integration in Croatian Society” by Rahela Jurković and Marijeta Rajković Iveta. The authors focus on the social dimension of integration through the eyes and experiences of refugees themselves. This ethnographic account backs up the value of social ties and challenges the primacy that the legal-political dimension of integration has in defining whether migrants have successfully integrated into a society or not. As the research spanned over two years, the paper also demonstrates the importance of time passing for the integration process to occur and how much impact the intensity of social interaction has on that process.

All in all, I would say the reviewed edited volume is a definite must-read for all those working (and especially young professionals beginning) with the topic of migration in the region of Southeast Europe as the included papers tackle all pivotal topics in a multi-disciplinary fashion, with extremely useful theoretical and historical overviews.

Maja Osmančević

Melanija Belaj, *Vino, rakija, a može i limončelo. Etnografija obiteljske proizvodnje i konzumacije alkoholnih pića*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2018., 211 str.

Kao što je i sama autorica već u uvodu istaknula, ova knjiga nema namjeru dati povijesni pregled proizvodnje i konzumacije pića (alkoholnih ili bezalkoholnih), već iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive promatrati i pokušati objasniti proizvodnju i konzumaciju pića u obiteljskom kontekstu. Kroz spomenute procese autorica želi progovoriti o izgradnji osobnog, lokalnog, regionalnog, ali i nacionalnog identiteta. Građa koju je koristila obuhvaća već postojeće etnografske zapise i terensko istraživanje koje je sama provela u vinogradarskim obiteljima i obiteljima koje se bave proizvodnjom alkoholnih pića. Jedna od specifičnosti ovog teksta jest i činjenica da je autorica istraživanje provodila većim dijelom u svojoj obitelji pa je posebnu pozornost posvetila promišljanju “delikatne istraživačke pozicije” (str. 8) u kojoj se našla i nimalo lakom predmetu istraživanja. Promatrajući obiteljski vinograd kao mjesto natopljeno emocijama i sjećanjima vezanim uz obiteljsku tradiciju pripremanja vina i rakije od grožđa, osjetilna dimenzija iskustava ponukala je autoricu da se i profesionalno pozabavi ovom tematikom u svojem doktorskom radu i naposljetku da ga pretoči u ovu knjigu. Osim istraživanja mjesta (obiteljskog vinograda), autorica se posvetila i istraživanju rodne dimenzije – uloge žena u obiteljskoj proizvodnji alkoholnih pića.

U prvim poglavljima autorica je iscrpno prikazala različite smjerove istraživanja alkoholnih pića iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive u međunarodnoj i domaćoj znanosti. Jedan od značajnijih problema koji je autorica detektirala jest “nerazmjerni razvoj različitih znanstvenih tradicija” (str. 9) američkih, europskih ili domaćih istraživačkih smjerova. To se najbolje može vidjeti na primjeru različite terminologije predmeta istraživanja. Kada se govori o praksi istraživanja običaja proizvodnje i konzumacije alkoholnih pića, u suvremenoj etnologiji i kulturnoj antropologiji anglosaksonskog govornog područja koristi se termin “kultura pijenja” (engl. *drinking culture*) (str. 9). Hrvatski jezik pod tom sintagmom ne podrazumijeva proizvodnju, već samo konzumaciju alkoholnih pića. Autorica je u svojoj obuhvatnosti istraživanja pod pojmom alkoholno piće obuhvatila puno širi kontekst od onog koji se daje pojmu alkohol koji se često veže isključivo uz devijantna ponašanja.

U poglavlju pod naslovom “Istraživanje alkoholnih pića” autorica daje iscrpan pregled etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja na temu alkoholnih pića. Ovo poglavlje bit će iznimno vrijedno za etnologe i kulturne antropologe koji se bave ili će se baviti istraživanjem kulture pijenja zbog činjenice da se možda prvi put na jednom mjestu može pročitati pregled istraživanja ove teme. Svakako treba primijetiti da se istraživanje kulture pijenja često blisko vezuje s istraživanjem kulture prehrane, što je slučaj i kod autorice, Melanije Belaj, koja se i sama bavi istraživanjem prehrane. Posebno ističem vrijedan prikaz hrvatskih istraživanja koji je autorica u naslovu nazvala “Od deskripcije do simbolizacije”, u kojem čitatelj može naći pregled istraživanja od *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića, preko istraživanja Milovana Gavazzija te Dunje Rihtman-Auguštin i *Etnologije naše svakodnevice* krajem 1980-ih, pa sve do najnovijih istraživanja kulture prehrane i pijenja koje predvodi sama autorica.

“Simbolički potencijal alkoholnih pića” poglavlje je u kojem autorica naznačuje razine istraživanja simboličkog potencijala alkoholnih pića. Melanija Belaj naglašava da je potrebno izdvojiti nekoliko ključnih perspektiva kroz koje treba istraživati ulogu alkoholnih pića unutar simboličkog konteksta. Tako se situacijski aspekt istraživanja odnosi na određenu vrstu pića koju pijemo ovisno o tome kakva je vrsta prigode koju obilježavamo. Izborom alkoholnog pića možda ponajviše izražavamo rodno utemeljenu identitetsku i društvenu razliku. I u starijim i u novijim istraživanjima evidentna je razlika između alkoholnih pića koja piju žene i muškarci. Ritualni aspekti, odnosno pojedina događanja poput obreda prijelaza zahtijevaju korištenje pojedinih alkoholnih pića. Jedan od aspekata koje autorica analizira je i prostorni aspekt, kojim se istraživanje konzumacije alkoholnih pića usmjerava na javne ili privatne prostore. I na kraju, autorica ne izostavlja gospodarski aspekt istraživanja prema kojem se alkoholno piće gleda kao ekonomsko sredstvo, odnosno roba kojom se može trgovati i na taj način doprinijeti ekonomskoj stabilnosti obitelji.

U poglavlju naslovljenom “Metodologija i istraživačka pozicija” Melanija Belaj osvještava vlastitu istraživačku poziciju i objašnjava metodološke postupke kojima se koristila prilikom istraživanja proizvodnje i konzumacije alkohola u vlastitoj obitelji. Pomoću tzv. intimne etnografije, odnosno autoetnografije istraživala je vlastitu obitelj i rodbinu, ali i dvije vinogradarske i jednu medičarsku obitelj koje joj nisu bile u rodu. Prilikom istraživanja stekla je, kako sama navodi, bliske odnose i sa sugovornicima iz tih obitelji. Unutar vlastite obitelji razgovarala je s tri generacije: djedovom, generacijom svojih roditelja i generacijom kojoj i sama pripada. Osim toga, poslužila se metodom promatranja sa sudjelovanjem. Posebno značajan dio ovog poglavlja jest onaj u kojem autorica propituje svoju insajdersku ulogu prilikom istraživanja koja joj donosi lakši pristup i dublje razumijevanje, ali i pojedine prepreke u odnosu sa sugovornicima, odnosno prema podacima koje je sakupila na terenu. Autorica u ovom poglavlju posebno ističe vlastito sjećanje kao okosnicu istraživanja. Takva osjetilna dimenzija, koja je od presudne važnosti za ovu knjigu, jedna je od važnijih dimenzija, prema navodima autorice, pomoću koje budimo sjećanja, posebice ona koja su povezana s hranom i pićem.

U poglavlju pod nazivom “Stvaranje mjesta: vinograd, klijet, vikendica” autorica čitateljima daje na uvid crtice iz života svoje obitelji, te svoja i sjećanja pojedinih članova obitelji vezana upravo za samo mjesto koje ih sve povezuje – brdo Glagolčak na kojemu su uzgajali vinovu lozu, prerađivali je u vino i rakiju koju su konzumirali u okviru životnih i godišnjih običaja te trenutaka važnih u njihovu obiteljskom životu. Prostor vinograda u koji je utkana velika većina sjećanja članova uže i šire obitelji Glagolić dio je obiteljskog i pojedinačnog identiteta nekoliko generacija. Osim samog vinograda, za svakodnevn, tjedni, ali i godišnji ritam života obitelji bila je i još uvijek jest važna tzv. *klijet* u kojoj su se držale bačve i u kojoj se nije stanovalo. Nakon napuštanja aktivne proizvodnje vina te nakon postupnog vraćanja na djedovinu i ponovne aktivacije proizvodnje, *klijet* pomalo prerasta u vikendicu – mjesto gdje su se održavala obiteljska druženja, proslave rođendana. S obilježavanjem važnih dana povezana je i konzumacija domaćeg vina i rakije koju su proizvodili sami članovi obitelji. Ono što je važno istaknuti jest da vinograd, odnosno njegova obrada i proizvodnja alkoholnih pića za ovu obitelj nisu bili od presudnog ekonomskog značaja.

“Obitelj, žene, alkoholna pića” naslov je poglavlja u kojem se autorica ponajviše bavi istraživanjem uloge alkoholnih pića u životu žena. To se odnosi na proces proizvodnje, ali i na pijenje koje se odvija u obiteljskom, ali i javnom prostoru. Autorica donosi važnu usporedbu starijih etnografskih podataka i vlastitog istraživanja na temu roda. U starijim istraživanjima rijetko se može dokučiti svijet žena u proizvodnji i konzumaciji alkohola. Zaključke donosimo na osnovi šturih podataka koji samo spominju poslove koje su žene obavljale u procesima proizvodnje alkoholnih pića. Autorica donosi usporedbe aktivnosti pojedinih generacija žena unutar svoje obitelji. Dvije su lokacije gdje se odvija konzumacija pića, kako kod muškaraca tako i kod žena – kod kuće, u okrilju obitelji te u javnoj sferi. Melanija Belaj donosi nam podatke da njezine sugovornice, koje su ujedno i njezine vršnjakinje, rado piju unutar mješovitog ili isključivo ženskog društva u kafićima, no sve naglašavaju da im je mnogo ugodnije kada to rade unutar svog doma, u privatnoj sferi. S druge strane, stariji etnografski podaci pokazuju da su žene rijetko konzumirale alkoholna pića prilikom obavljanja svakodnevnih, teških poslova, odnosno nešto više u posebnim prilikama, u vrijeme blagdana.

U poglavlju pod naslovom “Žena, obitelj i proizvodnja u komercijalne svrhe” autorica prvenstveno podastire primjere iz povijesti koji pobijaju ustaljeno mišljenje da su se samo muškarci bavili proizvodnjom alkoholnih pića. Pomoću bogatih primjera domaćih i stranih etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja pokazuje kako su žene prošle put od proizvodnje alkoholnih pića u kućnoj radinosti i postale poduzetnice. Ono što je autorica zaključila, posebno iz svojih istraživanja vinogradarskih i medicarskih obitelji, odnosno uloga žena u tim poslovima, jest da su žene u tim obiteljima zaslužne za to da se obiteljski posao nastavio i nakon turbulentnih devedesetih godina 20. stoljeća. Održavanjem obiteljske tradicije proizvodnje alkoholnih pića te transformacijom u moderni, turizmu orijentirani posao, uključivanjem djece u proces proizvodnje, distribucije i plasiranja proizvoda na tržište nisu ostale neprimijećene i nevidljive. Jačanje poduzetničkog duha je proces koji je i dalje rijetka pojava, pa bi se moglo reći da je žena u poslu proizvodnje i distribucije alkoholnih pića gotovo izuzetak.

U zaključku knjige autorica sažima najvažnije ideje pojedinih poglavlja te naglašava da je putem ove knjige željela “pokazati simboličke i emotivne aspekte” (str. 185) obiteljske proizvodnje, ali i konzumacije alkoholnih pića pritom pokazujući njihovu važnost u formiranju obiteljskog, osobnog, a onda i ne manje važnog, rodnog identiteta.

Knjiga je dijelom i intimna povijest autorice i njezine obitelji koja se može iščitavati kroz prikaz važnosti koju je proizvodnja (i konzumacija) alkoholnih pića imala unutar njezine uže i šire obitelji u odnosu na mjesto gdje se vinova loza uzgajala te preradivala, skladištila, ali i konzumirala. Iznimno vješt, gusti opis teče kroz čitatelja poput kvalitetnog crnog vina i budi sva osjetila. Poziva na preispitivanje o odnosima unutar naših vlastitih obitelji. Ističe danas već gotovo zaboravljenu isprepletenost nas kao pojedinaca s članovima šire obitelji, koja je ovdje povezana i zajedničkim radom, ali i proizvodom – alkoholnim pićem. Ponajviše se ističe odnos obitelji i prostora – muškarca/žene/djeteta s prirodom, plodovima prirode, mirisom i okusom prostora.

Stoga zaključujem da je, za svakoga tko se želi baviti istraživanjem kulture pijenja, knjiga *Vino, rakija, a može i limončelo* vrijedna studija koja upućuje buduće istraživače na iscrpno analiziranu literaturu i prikaze svih relevantnih starijih i recentnih etnoloških

i kulturnoantropoloških istraživanja na ovu temu. Zato je ova knjiga iznimno vrijedan doprinos proučavanju kulture pijenja te, pobliže, obiteljske proizvodnje alkoholnih pića.

Tanja Kocković Zaborski

Ozren Biti, *Domaći teren. Sociokulturno istraživanje hrvatskog sporta*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2018., 274 str.

Ova knjiga, kroz raznovrsne fenomene kojima se bavi, daje vrijedne uvide u kompleksan odnos hrvatskog društva, kulture i sporta. Autor navodi kako je taj odnos potrebno istraživati iz sociokulturne pozicije kako bi se mogle “prepoznati značajke hrvatskog sporta s obzirom na društvo i kulturu čiji je on integralni dio” (str. 11). Osim općeg, u knjizi se ističu i posebni istraživački interesi, koje je autor spretno ukomponirao u zasebna poglavlja. “Na početku” autor objašnjava motive kojima se vodio pri pisanju knjige: ocrtava kako je njegova “fanovska pozicija [...] prerasla u istraživačku, a time je i sportski teren prerastao u onaj istraživački” (str. 10). Pritom i sam naslov knjige – *Domaći teren* – prenosi autorovu želju za sustavnijim proučavanjem spona sporta i društva u Hrvatskoj. Autor istraživanju sporta pristupa interpretativno, umjesto pozitivistički, smatrajući kako uloga istraživača može biti ključna u isticanju problema i za intervenciju u društveni poredak.

U prvom poglavlju, naslova “Sport, politika i ideologizirana znanost”, autor propituje ciljeve znanosti u istraživanju sporta, koji je bez uplitanja politike smatran frivolnom sferom istraživačkog interesa. Iznosi svoju konsternaciju istraživanjima drugih autora koja nastaju u poslijeratnom periodu, a koja naginju iznošenju programatskih teza i obrani ideologija, smatrajući da takvi uvidi kontaminiraju znanstveni tekst. U sljedećem se poglavlju za analizu fenomena u hrvatskom nogometu i sportu rabi Bourdieuov teorijski okvir koji počiva na promatranju društva kao mreže društvenih polja. Premda se hrvatska društvena znanost uglavnom usmjerila prema proučavanju navijačkih skupina, pojedini radovi se okreću drugim temama poput uloge dijaspore u hrvatskom nogometu te značaja i razvoja sociologije sporta u Hrvatskoj, čiji se status da očitati iz “deficitarnosti raspona tema i problema” (str. 43). Sportsko polje u Hrvatskoj je vrlo kompleksno jer u njemu treba promotriti zbir kolektivnih aktera (udruge, mediji, kladionice, sponzori...) i individualnih aktera (igrači, treneri, poduzetnici...). Sve te “prepoznate habituse” koji se nalaze u sportskom polju potrebno je analizirati na način da se promotri složena političko-kulturna “zdrženost” koja se da iščitati u “svjetlu Bourdieuove teorije klasne reprodukcije” (str. 53–54).

U trećem i četvrtom poglavlju autor se bavi sportom i nacijom. Raspravlja se o praksi hrvatskih sportaša i sportašica da prilikom intoniranja himne drže desnu ruku na srcu. Autor promatra taj fenomen kroz pretpostavke o naciji kao prirodnoj i trajnoj, modernoj nasljednici etnije (primordijalisti) i zamišljenoj političkoj zajednici (modernisti). Analizira se hrvatska nogometna reprezentacija, popularni “Vatreni”, izbornika Čire Blaževića iz 1990-ih, te hrvatska rukometna reprezentacija, popularni “Pakleni”, izbor-

nika Line Červara iz 2000-ih, “jer su nastupi tih ekipa, kao i imidži obojice izbornika, u apostrofiranom vremenu bili društveno i politički izuzetno relevantni” (str. 58). Ruka na srcu simbolizirala je prisegu spremnosti za žrtvovanje tijela na terenu. Taj je ritual služio oživljavanju tradicije i konstruiranju identiteta. “Vatreni” ritual izvode u politički turbulentnom vremenu gdje nacionalizam služi kao “strategijsko sredstvo za održavanje sustava moći” (str. 67), a identitet se konstruira u sukobu s “konkretnim neprijateljem”, dok “Pakleni” isti ritual izvode kada blijedi antagonistička dimenzija. Autor se pita i kakav je tretman individualnog sporta u okvirima nacije te postoje li razlike između društvenog statusa alpskog skijanja u Sloveniji 1980-ih i Hrvatskoj 2000-ih. I za individualne sportove postoji razrađen mehanizam utemeljenja nacionalne slave, a to je, u hrvatskom slučaju, pozivanje na nerazmjer između male populacije i broja osvojenih sportskih medalja. Autor pronalazi da je slovenski primjer sporta povezanog s nacijom uglavnom utemeljen na primordijalističkom viđenju nacije (postojanje povijesne kolektivne memorije o bloškom skijanju, krajolik povezan s određenim sportom i pogodan za njegov razvoj, *pupčana vrpca* s povijesnim korijenom starinskog skijanja). Hrvatsko skijanje nije *pupčanom vrpcom* vezano uz upotrebljivu prošlost. Premda postoje njegovi povijesni korijeni, pravi iskorak u ovom sportu napravila je obitelj Kostelić tek 2000-ih godina. Ovdje je riječ o konstruktivističkom poimanju nacije gdje politički princip preteže nad etnosimboličkim. Sportska politika u ovom slučaju nema nacionalne prioritete, već obiteljski predznak. Ovakve sportske priče postaju bajke koje doprinose viziji nacije kao male, ali uspješne, no ne kreiraju ideju nacionalnog sporta kao što je to slučaj kod slovenskog skijanja.

“Muška retorika i ženska motorika: očevi i kćeri hrvatskog postsocijalističkog sporta” poglavlje je koje se posvećuje analizi odnosa vrhunskih sportašica i njihovih očeva u ulozi trenera. Na primjeru dvaju odnosa, Janice i Ante Kostelića te Blanke i Joška Vlašića, autor potvrđuje hipotezu da su rodne nejednakosti itekako vidljive kroz netipične odnose “očinstva pri sportu” u kojima očevi, a ujedno i treneri, utjelovljuju ideologiju maskulinih vrijednosti i na taj način stvaraju kćeri kao “osobe, sportašice i šampionke”. Upotrijebivši dihotomiju motorike i retorike kako bi opisao taj netipičan odnos, Biti izvodi da se dogodio hijerarhijski prevrat u kojem žensku motoriku uokviruje muška retorika. I Ante Kostelić i Joško Vlašić preuzimaju primat kroz medijima dostupnije i interesantnije intervjuje o njihovim životnim pričama i preokupacijama. Premda obje sportašice pomiču barijere patrijarhalnog društva, njihove motoričke sposobnosti na neki su način opravdane muškom ulogom koja “vlada” iza kulisa.

U šestom poglavlju, naslova “Nogometaš kao simbolički kapital grada”, piše se o medijskoj konstrukciji i ekspaniranju transfera Nike Kranjčara iz Dinama u Hajduk. Takvo kreiranje “spektakla” povezano je sa sportom kao prigodnim poprištem borbe na više frontova između sjevera (Zagreba) i juga (Splita) te je istaknulo regionalni antagonizam u skoro svim sferama, od onih novinarskih do navijačkih. Multifunkcionalnost transfera detaljnije se ogledala u dočeku Kranjčara u Splitu, pri čemu je spomenuti događaj služio revitalizaciji i mobilizaciji Splita. Na taj je način ovaj događaj pokazao kako nogomet i s njime povezane pojave treba pratiti: “Kranjčarov transfer, uključujući ekonomske, a napose ritualne aspekte [...] po svemu je poprimio značajke popularno-kulturnog proizvoda” (str. 142). O popularnoj kulturi autor nastavlja i u sljedećem poglavlju. Zanima

ga “može li se kroz umjetnost revitalizirati prvenstveno estetska, ali i etička dimenzija” nogometa (str. 146). Zbog zbira razloga poput globalizacije, medijalizacije te uklopljenosti nogometa u društvene i u kulturne tokove pogrešno je nogomet opterećivati moralizatorskim prosudbama i na taj način “fiksirati kao objekt evaluacije”. U suprotnosti s većinom kulturnih manifestacija, nogomet je ipak nepredvidljiv i dramatičan. “Šireći se u jezik, govor i sliku [...], nogomet se i dalje neprestano i intenzivno mijenja te on i na taj način metastazira” (str. 159).

Osmo poglavlje “Sportski objekti kao objekti prijepora” fokusira se na problem izgradnje sportskih objekata za vrijeme organizacije Svjetskog prvenstva u rukometu koje se održalo u Hrvatskoj 2009. godine. Prijepori nastaju prvenstveno oko isplativosti izgradnje objekata, potom zbog raznih malverzacija otkrivenih tijekom izgradnje, a zatim i zbog njihove kasnije namjene i značaja. Naime, ti objekti u javnoj svijesti sve manje ostaju sportski objekti. Dok se potrošnja sporta seli u medije, sportski objekti moraju nastaviti egzistirati prilagodivši se potrošačkim navikama individualnih potrošača. U sljedećem se poglavlju raspravlja upravo o potrošačkim navikama nogometnih fanova. Iznose se rezultati istraživanja reklama za pivo u razdoblju od 2006. do 2014. godine, koje su nastajale povodom održavanja svjetskih ili europskih nogometnih natjecanja. Reklamne kampanje usmjeravaju se na ciljanu publiku pretežito muških fanova koji prate nogomet na određenim ustaljenim lokacijama, a naglasak stavljaju na socijabilnost umjesto na kvalitetu proizvoda. U posljednje vrijeme prisutni su i novi obrasci (npr. uključivanje žena) u reklamama, koje “pomažu u [...] probijanju novih koridora za promišljanje danas poprilično difuzne nogometne publike” (str. 211). Potrošačka percepcija neshvatljiva je bez prikaza klađenja pa autor donosi nekoliko zanimljivih uvida. Klađenje treba promatrati kroz prizmu dihotomije rada i igre jer igrači “ne traže samo bijeg u slobodan i fiktivan svijet igre, već se klađenju posvećuju i nadajući se da će im se uloženo vrijeme i napor vratiti kroz produktivnost u toj djelatnosti” (str. 241).

Autor je temi pristupio na originalan i zanimljiv način te dao nemjerljiv doprinos kvalitativnim istraživanjima sporta u Hrvatskoj. Knjiga je obavezna literatura za sve one koji se bave sportom u okviru društvenih znanosti ili one koji bi naprosto željeli saznati više o kompleksnim odnosima hrvatskog sporta, društva i kulture.

Andrej Ivan Nuredinović

Sanja Puljar D'Alessio, *Mi gradimo brod, a brod gradi nas. Etnografija organizacije brodogradilišta 3. maj*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2018, 258 pp.

Based on original ethnographic research at the 3. Maj Shipyard in Rijeka (Croatia), the book *Mi gradimo brod, a brod gradi nas* (lit. We Build the Boat, the Boat Builds Us [As People]) sketches out an organizational ethnography of the shipyard. Sanja Puljar D'Alessio's approach is innovative and new within post-Yugoslav ethnographic traditions, in which the literature on large organizations and factories is overwhelmingly influenced by (post-)socialist and political anthropological perspectives. This book

therefore makes a brave and original contribution, especially given several difficulties concerning how to approach the study of a large “expert” organization, relating to: (i) some interlocutors claiming insider expertise and knowledge is needed to understand the organization, (ii) the male-gendered aspect of much shipyard work vis-à-vis the ethnographer’s gender, and (iii) existing hierarchies between the social sciences and natural sciences/engineering.

The study begins with a largely theoretical introduction and literature review that acquaints the reader with the (mostly) Anglo-Saxon theoretical literature she draws on. This consists of a disciplinary mixture of science and technology studies texts and a particular elite strand of British anthropology, including the relational perspectives developed by Marilyn Strathern and others. The ethnographic focus of her study is on the *Biro za razvoj i održavanje organizacije brodogradilišta 3. maj* (the Bureau for the Development and Maintenance of Organization of the 3. May Shipyard). In her analysis, Puljar D’Alessio brings together the “technical and cultural factor”, namely the technologies and the means and circumstances in which they are introduced. Her style throughout the book – and especially in the introduction – is didactic, which suggests the book is aimed at students of anthropology and possibly a lay audience that might also include some of the shipyard employees whom she worked alongside. While there is more theoretical application than innovation, the book’s strength lies in its ability to familiarize readers across the former Yugoslav region with these topics from UK anthropology and to move beyond a thematic “pigeon-holing” that would reserve political anthropology and post-socialist studies for a field site such as the 3. Maj Shipyard.

Following the literature review, the history of the shipyard is elaborated through stories, texts and pictures, which Puljar D’Alessio denotes as “tools for understanding the shipyard system”. In this chapter she discusses one of the book’s main emic concepts: the idea of “*popucale veze*” (p. 121, broken/cracked connections) to describe the changing relationship between different parts of the shipyard. The text moves across scales and includes a mixture of interview material, archival documents and pictures drawn by employees many years ago. The shipyard’s organization is not conceptualized in a structuralist manner as static components interlinking (or not) to constitute a larger whole, but are rather approached relationally with an emphasis on their intersubjective co-production and fluidity. This section is largely historical and discusses events such as the boat launches (*porinuće*) and also includes an evocative description of the field site.

The next section is titled “*Istraživačka krivulja*” (research arc), and it focuses on standardization processes and implementing new technologies at the shipyard. Of particular interest to scholars working on similar topics would be the role of organizations such as *Jadranbrod* that are peculiar to the former and post-Yugoslav system. Despite the UK focus on anthropological theory, there is little ethnography presented in that tradition’s vein. Instead – true to regional ethnological traditions – the material presented is similar to what would be described as “cultural studies” in the UK: the empirical materials consulted largely revolve around media materials, written sources and interviews. At places however, I found this chapter difficult to follow, as it moves between theoretical material and empirical details with a lack of guidance through the processes. More ethnographic comparisons with shipyards or similarly complex organizations in other contexts would have enhanced the arguments here, and the literature on embeddedness and the history

of technology literature on establishing standards would have added something to Puljar D'Alessio's chosen approach. Consequently, I could not reach a deeper understanding of the interrelation of parts not quite functioning as a whole – but perhaps that was one of the arguments Puljar D'Alessio is making. There are fleeting, interesting glimpses into how the shipyard is managed and how worker responsibility is distributed there, such as descriptions of worker obedience in accepting instructed tasks even when they believe them to be wrong, which paralleled my own research speaking with *Uljanik* workers about their working day.

The heavy dependency on two traditions in the UK anthropological literature means that other literatures, such as industrial sociology, are relatively passed over. There are few insights into traditions of worker and trade union organizing, for example. The politics of shipbuilding was also little covered, with the caveat that shipyards' export orientation had always necessitated engagement with and a certain level of integration into the capitalist world system. I would have liked to have learnt more about how actors skillfully moved between these various levels from the everyday to the regional/state authorities, how socialist and capitalist realities were negotiated and what came out of these interactions.

In summary, the emphases on technology and organizational literature were innovative. I also felt the book was an interesting read as an exercise in widening the domains and approaches that ethnographies from South-East European traditions cover, and its didactic quality could inspire students to take up similar themes and approaches in future.

Andrew Hodges

Marijeta Rajković Iveta i Vladimir Iveta, *Oni koji noću ustaju iz groba. Vampiri od lokalnih priča do popularne kulture*, Srednja Europa, Zagreb, 2017., 210 str.

Autorski dvojac Marijeta Rajković Iveta i Vladimir Iveta upustio se u zanimljiv i ambiciozan poduhvat: dekonstruirati lik vampira putem popularnog teksta koji je nastao na temelju ozbiljnog višegodišnjeg istraživanja. *Oni koji noću ustaju iz groba* fuzija je etnografskog i historiografskog istraživanja čiji je rezultat historijskoantropološka analiza. Kao što naslov sugerira, vampirski narativi promatrani su u kontekstu tradicije, ali i suvremenosti, odnosno u kontekstu popularne kulture.

Korišteni izvori primarno su etnografski zapisi, prvenstveno tzv. *Upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije* nastale kao rezultat projekta Centra za pripremu Etnološkog atlasa Jugoslavije (kasnije preimenovanog u Centar za etnološku kartografiju) koji je od šezdesetih do devedesetih godina dvadesetog stoljeća egzistirao kao dio današnjeg Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i u sklopu čije temeljne djelatnosti se koordinirao rad na prikupljanju podataka za budući *Etnološki atlas*. Za vrijeme njegova djelovanja obrađeno je više od tri tisuće lokaliteta na području bivše SFRJ kroz 158 tema od kojih se za predmet knjige osobito istaknula "Mora, vampir, vukodlak i neka slična bića". Uz analizu građe iz *Upitnica*, posebno su se u

fokusu našli tekstovi pravnog predznaka, odnosno publicirani fragmenti raznih progona i presuda. Iako prelazi okvire prostornog obujma *Etnološkog atlasa Jugoslavije*, analizirana se građa uglavnom fokusira na područje jugoistočne Europe, tj. njezin povijesni i kulturološki kontekst. U kontrapostu “tradicijском” vampiru autorski dvojac postavlja njegovu “suvremenu” inačicu, lik vampira u popularnoj kulturi kroz prizmu književnosti, filmske umjetnosti, stripa i novih, digitalnih medija.

U razradi “tradicijского” (ili “narodnog”, kako ga označavaju u pojedinim slučajevima) autori kroz fokus na narative o vampirima iščitavaju značenja iz osnovnih motivskih kompleksa, poput načina ugroze (odnosno elementarnih predodžbi o malicioznom djelovanju), izgleda, prepoznavanja, nastanka i uspješnog uništenja vampira. Posebno se dotiču rasprostranjenosti fenomena i terminoloških pitanja, te njihova međusobnog odnosa, čime sistematiziraju razlikovnost između pojmova vampir i vukodlak u kontekstu prostora omeđenog istraživanjem. S druge strane, osvrćući se na “suvremenog” vampira prisutnog u pop kulturi, bave se odnosom između tradicije i suvremenosti tako što uspješno izbjegavaju zamku utvrđivanja refleksija prve u potonjoj. Pritom iščitavaju fenomen narativa o vampirima na način da ga relativiziraju u diskursima o drugosti. U njemu prepoznaju svojevrsnu društvenu ulogu dežurnog žrtvenog jarca ili metaforu klanske borbe (od oživjelog seljaka koji ustaje iz groba na seoskom groblju do aristokrata koji ustaje iz lijesa položenog u obiteljskoj kripti u zamku).

U posljednjih desetak godina objavljen je nemali broj studija koje se bave novim pristupima čitanju i interpretaciji sadržaja koje je oprezno moguće označiti pojmom “tradicijske fantastike”, te njihovih osuvremenjenih iteracija utkanih u globalnu popularnu kulturu. *Oni koji noću ustaju iz groba* zasluženim se priključuje, a pritom ne treba smetnuti s uma ni to da ova studija zbog prilagodbe teksta najširoj čitateljskoj publici predstavlja i izuzetno važan prilog popularizaciji etnologije i kulturne antropologije.

Matija Dronjić

Mojca Ramšak, *Zdravje in bolezen na Pohorju*, Založba Pivec, Maribor, 2017., 216 str.

Knjiga Mojce Ramšak *Zdravje in bolezen na Pohorju* na vrlo spretan i pristupačan način progovara o svemu onome što većina nas možda intuitivno zna ili ima pohranjeno negdje u vlastitom sjećanju, pogotovo kada su u pitanju prošla vremena i životi naših predaka, a odnosi se na suživot s prirodom i odnos prema zdravlju i bolestima kojima smo izloženi od svog rođenja do smrti. Smrt, dakako, ponekad i jest posljedica upravo neke bolesti koju ni službena ni alternativna medicina nisu uspjele pobijediti ili se barem dovinuti načinima na koje ju se može izbjeći ili život s njom olakšati. Upravo o tim načinima, ali i o još mnogočemu progovara ova knjiga. Autorica opisuje koje su bolesti kroz prošlost harale područjem Pohorja ponajprije među ljudima, ali i među životinjama, te na koji su im način ljudi odolijevali ili se s njima borili. No, upravo kroz opise raznih načina borbe, odolijevanja i liječenja bolesti, knjiga zapravo govori i o očuvanju zdravlja i razvoju svijesti o njegovoj važnosti podjednako u narodnoj, alternativnoj kao i u službenoj medicini.

Studija Mojce Ramšak je rezultat opsežnog istraživanja različitih izvora, od književnosti, statistike, preko samostanskih, općinskih, crkvenih arhiva do mnoštva etnografskih tekstova. Kako sama autorica u uvodnom dijelu i navodi, na strukturu knjige utjecala je građa koju je pronalazila i obrađivala. Tu Ramšak razlaže i objašnjava metodologiju i daje iscrpnu kritiku izvora što joj je pomoglo pri usustavljanju građe, analizi, a ponajviše interpretaciji. Naime, u cijeloj knjizi vješto su isprepleteni statistički podaci s primjerima kazivanja iz etnografskih tekstova te primjerima iz književnih djela i predaja. Nijedno od toga nije prevladalo, a vještom kombinacijom uvida iz različitih izvora, autorica je ukazala na značaj alternativne, tradicijske, narodne medicine jednako kao i one suvremene i službene. Povijest zdravlja i bolesti na Pohorju Ramšak je s obzirom na izvore koje je obrađivala vremenski ograničila na razdoblje od srednjeg vijeka do Drugog svjetskog rata (najviše opisa i podataka vezano je uz razdoblje 19. i 20. stoljeća, no ima i onih koji sežu do 15. stoljeća). Iako je istraživanje ograničila na područje slovenskog Pohorja, primjeri koje navodi zapravo progovaraju o univerzalnim vrijednostima i spoznajama u razvoju brige i svijesti o očuvanju zdravlja ljudi kroz povijest.

U početnim poglavljima pokazuje razvoj interesa za zdravlje i liječenje bolesti na području Pohorja koje je, prema riječima autorice, bilo dugo gospodarski, kulturno i duhovno autarkično (str. 7) pa se stanovništvo tog kraja u tretiranju bolesti i očuvanju zdravlja oslanjalo na prirodne resurse određene geografskim i klimatskim karakteristikama. Razvoj liječničkog zanimanja u razdoblju koje autorica zahvaća u knjizi, a koje se tiče i vremena kada nisu postojali javno zdravstvo i službena medicina, tekao je vrlo sporo. Osobe na koje su se ljudi po pitanju zdravlja i bolesti oslanjali bile su, ovisno o povijesnom razdoblju i kontekstu, vračevi, magovi, svećenici. Službenog liječnika dugo nije bilo na tom području, a ako bi od vlasti bili poslani, to su uglavnom bili stranci koje ljudi na Pohorju nisu razumjeli pa su i dalje radije koristili druge načine liječenja. Između ostalog, značajnu ulogu u liječenju, odnosno obrani od bolesti ili pronalaženju utjehe ako je ona nastupila, imala je i religija, odnosno vjera. U kršćanskoj tradiciji na području Pohorja autorica je zabilježila mnoštvo svetaca kojima su se ljudi molili ili zavjetovali kako bi utjecali na tijek ili ishod bolesti. Izoliranost Pohorja s jedne strane, a raznolikost i bogatstvo prirodnih resursa s druge, utjecali su i usmjeravali razvoj načina liječenja alternativnim putovima, ali su isto tako utjecali i na razvoj službene medicine. U prošlosti Pohorje su poharale mnoge bolesti poput kuge, kolere, tuberkuloze, a medicinska samopomoć uglavnom se svodila na metode liječenja koje su se prenosile usmenim putem i bivale isprepletene praznovjermem i magijom. No, vrlo često i ustvari kontinuirano prisutno bilo je i oslanjanje na fitoterapiju, zooterapiju i liječenje lijekovima mineralnog porijekla. Nemali broj samoniklog ljekovitog bilja i drveća bio je od velike važnosti u liječenju i prevenciji bolesti. Sakupljanje smole drveća očuvalo se sve do šezdesetih godina 20. stoljeća. Smola raznih četinjača kao i ostali dijelovi stabla koristili su se za liječenje gnojnih rana, respiratornih, kožnih i zaraznih bolesti, skorbuta, reumatizma i dr. Osim spomenutih bolesti koje su se javljale tijekom povijesti u obliku velikih epidemija, na Pohorju su zabilježene bolesti koje su nastajale i zbog povrede zdravlja uslijed prirode određenog posla. Mnogo ljudi zaposlenih u staklarskoj industriji patilo je od bolesti respiratornih organa, a u drvnoj industriji od zadobivenih ozljeda na poslu. Nedostatak joda u okolišu, odnosno morske soli, također su pridonijeli izraženijoj prisutnosti određenih bolesti. U prošlosti je morska sol na području Pohorja bila traženi začim, a zbog

velikih državnih poreza i monopola nad njezinom trgovinom nije bila dostupna svim ljudima. Nadalje, autorica bilježi da tijekom Drugog svjetskog rata, sve do veljače 1944. godine, na području Pohorja nije bilo partizanskih bolnica te su liječnici ranjene obilazili prema mogućnostima s obzirom na ratne okolnosti. O ranjenicima su brinuli stanovnici Pohorja na skrivenim mjestima u šumi, te pritom pomagali i liječnicima kojima je u nedostatku sanitetskog materijala bila dobrodošla snalažljivost ondašnjih ljudi kao i korištenje alternativnih načina u tretiranju rana i u liječenju općenito.

Osim navedenih zanimljivih činjenica iz povijesti Pohorja spomenutih u ovome prikazu, knjiga obiluje i detaljnim opisima pojedinih načina liječenja u prošlosti s jasnom referencom u suvremenosti. Nenametljivošću u ispreplitanju prošlih znanja s današnjim, autorica nas dobrohotno upućuje na važnost međusobnog prožimanja alternativnih i službenih znanja u medicini.

Iako je knjigu moguće smjestiti u područje medicinske antropologije, ona predstavlja značajan doprinos etnologiji i kulturnoj antropologiji općenito te povijesti medicine. To je vrlo iscrpna, sveobuhvatna studija zdravlja i bolesti na području Pohorja, pregledno strukturirana s preciznim i opširnim kazalom pojmova i kao takva namijenjena je osim znanstvenoj zajednici i široj čitateljskoj publici.

Melanija Belaj

Derek Freeman, *Diltheyev san. Ogledi o ljudskoj prirodi i kulturi*, Jesenski i Turk, Hrvatsko društvo za integralnost, ANU Press, Zagreb, 2016., 176 str.

Ime Dereka Freemana u antropologiji je ponajviše ostalo zabilježeno po prijeporu oko za disciplinu paradigmatškog istraživanja Margaret Mead na pacifičkom otočju Samoï dvadesetih godina prošlog stoljeća. I u ovoj zbirci ogleđa taj je prijepor, kao i Freemanova kritika boasijanskog kulturnog determinizma te njegovo zalaganje za perspektivu koja bi u obzir uzimala međudjelovanje biologije i kulture u razvoju čovjeka, glavna tema. Iako je karijeru započeo kao uvjereni boasijanac, Derek Freeman će postati jedan od najoštrijih kritičara kulturnog determinizma, a taj sukob prelazi granice profesionalnog interesa i prerasta u osobnu opsesiju, što je i ovdje dobro vidljivo. U njoj se Freeman, naime, i sedamdeset godina nakon objave *Sazrijevanja na Samoï* i trideset nakon objave njegove studije *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* u kojoj pokušava opovrgnuti Meadičine zaključke, i dalje bavi – Margaret Mead. Ponešto se bavi i reakcijom antropološke zajednice na vlastiti rad, malo ogorčeno, a malo ponosno se svrstavajući u redove takvih heretika kao što su Giordano Bruno i Galileo Galilei. U tim se, naime, terminima, prema Freemanu, mjerila nepokolebljivost dogme kulturnog determinizma i njegova križarskog pohoda na nju.

Knjiga se sastoji od šest poglavlja, predgovora Jamesa J. Foxa te kratkog uvoda urednika Biblioteke Holon Vanje Borša, koji obrazlaže ciljeve edicije te predstavlja *Diltheyev san*, zbirku ogleđa ovog *enfant terriblea* antropologije, kao uvodno djelo edicije.

Ogledi u *Diltheyevu snu*, izvorno predstavljeni kao javna predavanja, čine presjek Freemanova razmišljanja o tzv. interakcionističkoj paradigmi u antropologiji kroz razdoblje od više desetljeća – prvi ogled, “Ljudska priroda i kultura”, napisan je 1969. godine, a posljednji, “*Sazrijevanje na Samoi* Margaret Mead i boasovski kulturizam”, dvijetisućitih. Sam naslov referenca je na opis sna njemačkog filozofa Wilhelma Diltheya s kraja 19. stoljeća, koji “proročanski sažima ono što će se uistinu dogoditi znanostima o čovjeku u desetljećima koja će neposredno uslijediti, te upozorava na posljedice od kojih te znanosti još uvijek pate” (str. 15). Dilthey, naime, sanja kako je Rafaelova freska *Atenska škola*, koja se nalazila u dvorcu u kojem je tada spavao, oživjela, a mnoštvo prikazano na njoj počelo se razdvajati u dvije sukobljene skupine: jedna se okupila oko Arhimeda i Ptolomeja, druga oko Sokrata i Platona. Siroti Dilthey osjetio je kako se “jedinstvo njegova bića raspada na komadiće” (str. 15). Promišljanjem sukoba sažetog u prispodobi o Diltheyevu snu te zalaganjem za približavanje društveno-humanističkih i bioloških znanosti i za znanost o čovjeku utemeljenu u evolucijskoj biologiji bavi se prvo poglavlje.

Glavni argument drugog poglavlja, “Antropologija izbora”, govora održanog na kongresu Australskog i novozelandskog udruženja za unaprjeđenje znanosti 1979. godine, jest kako je kultura evolucijski fenomen, a ljudska sposobnost donošenja odluka biološki utemeljena, dok su sukobljene paradigme iz trećeg poglavlja (“Paradigme u sukobu: dalekosežni prijemor oko samoanskih istraživanja Margaret Mead i njegovo značenje za znanosti o čovjeku”) interakcionistička, za koju se zalaže Freeman, i kulturnodeterministička. Težište četvrtog poglavlja, “Pitanje svih pitanja: T. H. Huxley, evolucija putem prirodnog odabira i budizam”, rad je T. H. Huxleya, kojeg Freeman ovdje naziva “[utemeljiteljem] interakcionističke antropologije koja će, sa zalazom i biološkog i kulturnog determinizma, zasigurno postati antropologijom dvadeset i prvog stoljeća” (str. 95).

Etnološkoj i kulturnoantropološkoj publici će, barem iz dokumentarnih razloga, zasigurno najzanimljivija biti posljednja dva poglavlja ove knjige, “U pohvalu hereze” i “*Sazrijevanje na Samoi* Margaret Mead i boasovski kulturizam”. U njima se Freeman najeksplicitnije i najopsežnije bavi prijemorom koji je obilježio njegovu karijeru te ona od svih sadržanih u ovoj knjizi (a svako poglavlje ih se barem ovlaš dotiče) najzornije prikazuju u kojoj ga je mjeri ta tema zaokupljala na profesionalnoj i osobnoj razini.

Budući da je Freemanov rad iznimno malo poznat domaćoj znanstvenoj javnosti, u određenju je mjeri objavljivanje ove knjige dobrodošlo. Kada kažem “u određenoj mjeri”, mislim prvenstveno na to da je ona zanimljiva iz perspektive disciplinarnе povijesti, u kojoj sukob Freemana s Margaret Mead i boasijanskim nasljeđem u kulturnoj antropologiji predstavlja jednu kuriozitetnu, ali apsorbiranu epizodu. Ono što je svakako relevantnije Freemanovi su *politički* stavovi (iako bi on sam vjerojatno svojem radu odricao bilo kakvu političku/ideološku dimenziju) koji proizlaze iz sociobiološke perspektive koju zastupa. Oni se najbolje mogu sažeti u sljedećem citatu: “Mi smo ljudi, očito, potomci evolucije i moramo prokrciti vlastite puteve u ovom najraznolikijem i najzanimljivijem od svih zanimljivih svemira, koji nam, premda ravnodušan na naše patnje, ipak nudi blagodati koju ne daje ni jednoj drugoj vrsti – *uspjeti ili propasti na vlastito izabrani način*” (str. 86, istaknula I. G.). Tijek, kvaliteta, mogućnosti ljudskog života, dakle, stvar su izbora, a nikako nisu klasno, rasno, rodno, općenito društveno, uvjetovani.

Ono što izdanju nedostaje jest opsežniji (kritički) uvod koji bi Freemanov rad smjestio u kontekst povijesti kulturne antropologije, povijesti prijevora “*nature vs. nurture*” i njegova trenutnog statusa unutar discipline, a treba spomenuti i prilično nezgrapno prijevod koji ozbiljno otežava čitanje, a pokatkad i razumijevanje teksta.

Ivona Grgurinović